

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ТОЇЧКІН ДЕНИС ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК [623.444+94:355](477)"14/17":001.814

**ХОЛОДНА ЗБРОЯ КОЗАЦТВА XV–XVIII СТ.: НОМЕНКЛАТУРА,
ЕТАПИ РОЗВИТКУ, ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

РЕФЕРАТ

дисертації на здобуття ступеня
доктора історичних наук

Київ–2024

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант:

Смолій Валерій Андрійович, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Офіційні опоненти:

Мальченко Олег Євгенович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України;

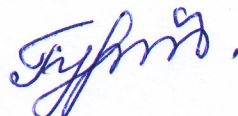
Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного;

Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Захист відбудеться 26 квітня 2024 р. о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Дисертація присвячена рідкісній в українській історичній науці зброєзнавчій проблематиці, а саме дослідженню комплексу козацької холодної зброї. Досі не вирішеними залишаються чимало проблем, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Зокрема, комплекс холодної зброї козацтва до цього часу не був об'єктом спеціального наукового розгляду.

Залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень з проблематики окремих різновидів козацької зброї, а величезна кількість її зразків у музейних зібраннях України потребує сучасної атрибуції. Недостатньо вивченими залишаються навіть давно введені в науковий обіг, добре відомі зразки особистої старшинської зброї, адже встановлення та підтвердження їх приналежності є одним із найскладніших завдань у процесі атрибуції. Тільки у рідкісних випадках у розпорядженні історика опиняються джерела, які незаперечно свідчать про персональну приналежність досліджуваного зразка. Здебільшого можемо лише гадати про особу власника на підставі вивчення зазвичай поодиноких та непевних відомостей. Саме браком перевіреної джерельної інформації пояснюється досить невелика кількість публікацій з цієї проблематики. Дослідження приналежності давньої зброї видаються необхідними зокрема у зв'язку з величезною кількістю зразків, позбавлених надійного провенансу, нерідко заміщеного історичним міфом.

Створення комплексної праці з історії холодної зброї потребувало уточнення та корегування традиційного понятійного апарату, розроблення особливої дослідницької стратегії, яка суттєво підвищує актуальність теми дисертації.

Актуальність праці визначається низкою взаємопов'язаних чинників:

- необхідністю створення комплексного дослідження холодної зброї козацтва періоду XV – початку XVIII ст.;
- потребою вивчення та сучасної атрибуції значної кількості речових джерел у найбільших колекціях історичної зброї України.
- необхідністю розвитку зброєзнавчих студій в Україні, становлення та утвердження дисциплінарного статусу зброєзнавства;
- спроможністю сучасного зброєзнавства запропонувати, обґрунтувати та застосувати нові конструктивні підходи для вирішення актуальних проблем джерелознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: робота виконувалась у зв'язку з плановими науковими темами Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (номер державної реєстрації 0115U002126) та «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія формування сучасного

комплексу джерелознавчих дисциплін» (номер державної реєстрації 0117U007397).

Метою дослідження є формування цілісного уявлення про номенклатуру та генезу комплексу холодної зброї козацтва.

Реалізація зазначеної мети передбачала вирішення таких наукових **завдань**:

— проаналізувати вітчизняну та закордонну історіографію з проблеми з метою висвітлення її основних здобутків та перспектив подальшого студіювання;

— охарактеризувати репрезентативність джерельної бази, її специфіку з огляду на тему наукової праці, та запропонувати її класифікацію;

— обґрунтувати понятійний апарат і використаний інструментарій, окреслити теоретичні аспекти дослідження;

— на основі здобутків сучасного зброєзнавства розробити сучасну оригінальну методологію вивчення зразків холодної зброї з огляду на специфіку залучених матеріалів;

— на базі опрацювання історичних джерел обґрунтувати поняття «козацька зброя», визначити її номенклатуру та встановити критерії вирізнення;

— впроваджуючи сучасну методологію, дослідити зразки козацької холодної зброї в музеях та приватних колекціях;

— вирішити проблеми персональної приналежності окремих зразків представницькі холодної зброї.

— на основі опрацювання історичних джерел встановити та обґрунтувати етапи розвитку окремих типів і всього комплексу козацької холодної зброї..

Об'єктом вивчення є мілітарні технології козацтва, як важлива та невід'ємна частина його матеріальної культурної спадщини.

Предметом дослідження стали зразки холодної зброї, процеси її розвитку та особливості функціонування.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від останньої чверті XV до першої половини XVIII ст.

Одним з ключових факторів обґрунтування хронологічних меж наукового пошуку стали кардинальні зміни воєнної справи у Європі та, зокрема, на теренах України. Військова потуга козацтва, її тактика, комплекс озброєння та мілітарні технології беруть початок у кардинальних змінах військової справи, започаткованих т. зв. «мілітарною революцією» у Європі, яка згідно з постулатами сучасних вчених, була значно розтягнутою у часі, пройшовши багато проміжних етапів (порівняно з початковим концептом). Зауважимо, що акцентуємо тільки на окремих, малих фрагментах «мілітарної революції», які безпосередньо стосуються змін у мілітарних технологіях (насамперед –

комплексах озброєння) та локальних особливостях їх розвитку на теренах України, з огляду на глобальний вплив цього світового феномену.

Нижня хронологічна межа дослідження також обумовлена термінами появи козацтва на українських теренах і наявністю виявлених речових джерел, які підпадають під сформульоване нами визначення козацької зброї, у кількості достатній для досягнення мети роботи.

Верхня хронологічна межа дослідження обумовлена хронологією процесів згортання та ліквідації полково-сотенного упорядкування й створення на території Гетьманщини намісництва, що унеможливило подальше існування традиційної козацької полкової системи.

Інколи, з метою висвітлення передумов певних історичних подій і процесів чи їхніх наслідків, автору доводилося виходити за означені хронологічні межі.

Територіальні межі праці визначаються історичними кордонами військово-адміністративного поділу України у складі Речі Посполитої, пізніше – Російської імперії відповідних періодів. Інколи для створення загального уявлення про розвиток комплексу озброєння, автор свідомо розширює зазначений територіальний ареал й оперує відповідними просторовими контекстами.

Наукова новизна визначається отриманими результатами, сформульованими в основних положеннях і висновках дослідження.

Уперше:

- *створено* загальне уявлення про розвиток окремих типів козацької холодної зброї на базі архівних джерел та опублікованих матеріалів;
- *встановлено* їх значення у козацькій спільноті та військовій справі;
- *впроваджено* оригінальну методологію комплексної атрибуції предметів історичного озброєння;
- *виконано* детальну сучасну атрибуцію вже відомих і введено до наукового обігу нові зразки козацької холодної зброї;
- *визначено* поняття «козацька зброя»
- *проведено* джерелознавчу реконструкцію комплексу козацької холодної зброї та *простежені* його зміни у часі.

Уточнено:

- різновиди та інформаційний потенціал зброєзнавчих джерел необхідних для вирішення профільних міждисциплінарних наукових проблем;
- атрибуцію презентаційних зразків холодної зброї, які традиційно пов'язуються з власниками – представниками відомих родів козацької старшини.

Набули подальшого розвитку:

- теоретичні та методологічні основи зброєзнавства як спеціальної галузі історичної науки;

- історія холодної зброї у Східній Європі;
- висвітлення процесу формування комплексу козацького озброєння.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що у дисертації вирішена проблема джерелознавчої актуалізації джерельних комплексів зброєзнавства у контексті наукової реконструкції комплексу холодної зброї козацтва, цілісності системи теоретичних положень і засобів її практичного втілення, широкого застосування методів історичного зброєзнавства і джерелознавства шляхом аналізу великих масивів історичних джерел, необхідних для вивчення холодної зброї України періоду XV-XVIII ст.

Практичне значення одержаних результатів є внеском у розвиток історичного зброєзнавства і джерелознавства та полягає, передусім, у залученні значної кількості нових джерел, які відкрили широкі можливості подальшого вивчення історії холодної зброї в Україні. Вони можуть бути використані у науково-дослідній діяльності – при підготовці узагальнюючих праць з історії зброї; у навчальному процесі – для лекційного і методичного забезпечення навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти за історичними спеціальностями: «Історичне джерелознавство», «Зброєзнавство», «Нова історія України»; у музейній роботі, з метою створення експозицій та виставок, присвячених військовій справі козацтва; у просвітницькій діяльності краєзнавчих осередків.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом багаторічної дослідницької праці автора у галузі історії зброї. Дисертанту належать основні теоретичні положення та висновки, викладені у роботі. Пошук та аналіз історичних джерел за тематикою дисертаційного дослідження, розробка методів вирішення завдань та досягнення кінцевої мети роботи здійснені автором самостійно.

З 21 основної публікації за темою дисертації, виданих у фахових та іноземних виданнях, 13 є одноосібними, 8 написані у співавторстві.

Апробація матеріалів дисертації здійснена шляхом оприлюднення її основних положень і висновків на міжнародних конференціях та семінарах різних рівнів, зокрема міжнародних та всеукраїнських, а саме: XXX Всеукраїнській науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю» (Центральний музей Збройних Сил України, м. Луцьк, 2009 р.); XXX науково-практичній конференції «Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі» (Національний військово-історичний музей України, м. Київ, 2009 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (м. Бар, 2014 р.); науково-практичній конференції, присвяченій 50-річчю Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» та 366-річчю Берестецької битви (с. Пляшева, 2017); Міжнародному науково-практичному

семінарі-тренінгу «Аналітичні методи дослідження історичної зброї» (Національний музей історії України, м. Київ 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики» (Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2019 р.); Всеукраїнському семінарі «Організація експертної діяльності в контексті змін законодавства у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (Київ, 2018 р., Національний музей літератури України); I–III Міжнародних зброєзнавчих конференціях (Інститут історії України НАН України, Національний військово-історичний музей України, м. Київ, 2014–2018 рр.).

У спеціалізованому курсі «Зброєзнавство», підготовленому автором та прочитаному у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв (освітній рівень – магістри) було апробовано основні теоретичні та методологічні основи дисертації.

Окрім того, праця була обговорена на засіданні відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 46-ти публікаціях, з яких: 1 монографія, 12 статей, опублікованих у фахових та наукометричних виданнях України, 9 статей, оприлюднених у закордонних наукових часописах і збірниках (у т. ч. 4 – у виданнях, що індексуються у Web of Science та Scopus), 17 публікацій, в яких додатково відображено результати дисертації, 7 публікацій, що засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Праця складається зі списку умовних скорочень, вступу, 4-х розділів з 9-ма підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (732 позиції на 67-ми сторінках), 6-ти додатків. Обсяг основного матеріалу становить 349 с., загальний обсяг – 569 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, зазначений зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету й завдання, об'єкт і предмет, окреслено хронологічні та територіальні межі, визначено наукову новизну, охарактеризовано практичне значення дисертації, відображені особистий внесок дисертанта, відомості про апробацію отриманих результатів, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі «**Історіографія, джерельна база та методологія дослідження**» проаналізовано зарубіжну та вітчизняну історіографію проблеми, джерельну базу дослідження та методологічні засади, використані для розв'язання окресленої наукової проблеми.

У підрозділі 1.1 «*Стан наукової розробки теми*» висвітлені основні напрями історіографії проблеми та рівень її наукового опрацювання.

Поціновано надбання попередників, зокрема в археологічних, міждисциплінарних, мікроісторичних дослідженнях та історії повсякдення, де історичній зброї традиційно приділяють значну увагу. Зброєзнавство визначено як спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історичні закономірності виникнення, розвитку, використання й поширення предметів озброєння і пов'язаних з їхнім виробництвом технологій, та зауважено, що в українській історичній науці цей напрям наукових досліджень почав активно розвиватись лише від початку ХХІ ст. Традиційні напрями зброєзнавства формувались протягом перших 100 років його розвитку. У процесі нагромадження, реєстрації та наукового вивчення археологічних артефактів, формування нових музейних зібрань, постали перші проблеми, пов'язані з визначенням часу, місця виготовлення та приналежності пам'яток зброї. У цьому зв'язку слід відзначити суттєвий взаємний вплив зброєзнавства та археології, найбільш помітний при вивченні розвитку археологічної типології та методів дослідження артефактів.

Ще в останній чверті ХІХ ст. – періоді стрімкого розвитку музеїв, формування й дослідження державних і приватних колекцій, широко відомими стали розробки Р. Бюртона, А. Демміна, В. Бехайма та ін.

Розглядаючи розвиток методів типологізації, класифікації та серіації, відзначено, що найважливіші типологічні схеми, які базувалися на чітких формальних ознаках та обґрунтовано виділених критеріях, були створені вже у першій половині ХХ ст. саме археологами. Цілісно простежений розвиток типологій від Я. Петерсена, Р. Уїллера, Е. Окшотта, до сучасних європейських зброєзнавців. У ХХ ст. у зброєзнавстві почали інтенсивно впроваджувати мистецтвознавчі та археологічні методи дослідження.

Особливу увагу приділено розвитку воєнної історії та її впливу на зброєзнавство, зокрема концепції «мілітарної революції» М. Робертса та мікроісторичним дослідженням школи «Анналів» під впливом чого згодом сформувалися нові стандарти подальших зброєзнавчих студій. У новій дослідницькій парадигмі найбільш ефективними стали міждисциплінарні методи, зокрема велику увагу приділено ролі матеріалознавства та військово-історичної реконструкції. Джерельним підґрунтям для останньої стали не тільки речові, але й писемні джерела, зокрема т. зв. «фехтбухи» – фехтувальні трактати давніх часів. Розгортання професійних досліджень історії бойових мистецтв знаменувало розширення джерелознавчої методології та фахового корпусу вчених. Такий сучасний підхід є вінцем сучасних мікроісторичних досліджень, де аналізуються усі можливі аспекти використання предметів людської діяльності давніх часів, а для історика важливим є не тільки глобальні історичні процеси, але найдрібніші деталі стародавнього людського побуту, їх осмислення людиною давнини.

Проаналізовано також розвиток інших напрямів зброєзнавства, зокрема вивчення символіки та епіграфіки на зброї, щільно пов'язаних з палеографією та геральдиком тощо – від фундаторів зброєзнавства А. Демміна, В. Бехайма до сучасних науковців Р. Бездека, С. Кінмана та ін. Слід зауважити, що саме через дослідження виробничих знаків (тавр) отримано найбільше історичних відомостей з історії зброярського виробництва.

XX ст. знаменувалось переосмисленням наукової зброєзнавчої термінології, інтеграцією її на науковому ґрунті у цілісну систему. Подібні спроби започаткували дослідники ще у XIX ст. Простежено появу численних словників, енциклопедій та лексиконів стародавньої зброї – від К. Стоуна до сучасних авторів.

Окрема частина розділу присвячена українській зброєзнавчій історіографії.

Хоча на теренах Російської імперії науковий і суспільний інтерес до вивчення воєнної історії та пам'яток давньої зброї підвищився наприкінці XVIII ст., спеціальні праці, присвячені озброєнню козацтва, почали з'являтися тільки наприкінці XIX ст. Детально проаналізовані ранні розвідки з історії зброї в Україні XIX– початку XX ст., серед авторів яких – О. Лазаревський, Д. Яворницький, В. Тарновський, О. Поль, Т. Легоцький та ін. Загалом, попри наявність окремих розвідок і каталогів, зброєзнавча проблематика так і не набула великої популярності серед українських істориків початку XX ст., на відміну від їхніх європейських колег. Не менш скромним є доробок першої чверті XX ст. Загалом праці XIX – першої чверті XX ст. навряд чи можна вважати зброєзнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватися. Найбільше значення праць з вивчення зброї названого періоду полягає, насамперед, у зібранні й загальному упорядкуванні джерельних матеріалів. Надзвичайно цінною є також джерельна інформація різного походження, прискіпливо зібрана першими науковцями наприкінці XIX– початку XX ст., тобто у ті часи, коли ще не було остаточно перервано живий зв'язок між дослідниками та поколінням справжніх козаків й їхніх прямих нащадків. Саме такі відомості можуть стати ключем до атрибуції заново відкритих раритетів.

Розвитку зброєзнавства, як і радянської історичної науки загалом, їх інтеграції до світового науково-історичного поля перешкоджала сталінська «Залізна завіса» та упередження тоталітарної ідеології, що призводили до репресій проти прогресивних дослідників. Більшість істориків зброї того часу неодноразово звільняли з роботи за політичними мотивами, ув'язнювали та засиляли, а О. Свечін, В. Арндт, А. Захаров, як і чимало інших видатних радянських вчених, були страчені у сталінських катівнях.

Одними з фундаторів досліджень сировинної бази місцевого виробництва зброї стали західноукраїнські історики, які працювали в незалежній від російських та радянських урядів структурі НТШ (заснованого ще у 1873 р.).

Теоретичні дослідження з історії козацької зброї 1930-50-х рр. отримали розвиток у нечисленних національних студіях військово-історичної спрямованості, зокрема працях І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, І. Карпинця, Ю. Тис-Крохмалюка та ін.

1960-ті рр. відзначені найвідомішими працями О. Апанович та В. Сидоренка, дослідників, які, по суті, стали фундаторами сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни.

Бурхливий розвиток воєнно-історичної тематики 1970-80-х рр., пов'язаний, передусім, з підвищенням воєнної складової в археологічних дослідженнях СРСР. У наукових колах стають відомими праці українських археологів які вивчали військову справу та металообробні технології давнього населення України – Є. Черненко, С. Скорого, О. Симоненка, Б. Шрамко та ін.

На початку 1990-х рр. зусиллями українських археологів, насамперед І. Свешникова, відбувся справжній прорив у вивченні козацької зброї. Почавши з розкопок на місці битви під Берестечком 1651 р. (перша розвідувальна експедиція була організована 1970 р.), у процесі широкомасштабних досліджень, вчений створив серію наукових праць, увінчаних знаменитим археологічним, воєнно-історичним і зброєзнавчим дослідженням «Битва під Берестечком». Донині актуальне дослідження І. Свешникова продемонструвало ефективність методів воєнної археології для досліджень козацького періоду і заклало потужний фундамент для їх подальшого розвитку в сучасній Україні.

Серед помітних досягнень 1990-х рр., побудованих на основі писемних та речових джерел, варто згадати напрацювання І. Стороженка та В. Сергійчука, які з'явилися у 1996 р. практично водночас і стали логічним продовженням студіювань попередників, вже на новому науковому рівні. У цей же період значно поживалась практична музейна робота: дослідження холодної козацької зброї активно провадились в історичних музеях Києва, Львова, Харкова, Запоріжжя та ін. Помітно зросла кількість присвячених зброї публікацій у збірниках наукових праць та матеріалах науково-практичних конференцій. Наприкінці 1990-х рр. нових висот сягнула справа реставрації та реконструкції комплексів давнього озброєння, вперше у великому обсязі висвітлена в монографії знаного фахівця-реставратора, професора О. Мінжуліна. Ознакою поживлення наукової роботи стало започаткування конференцій з історії зброї, а також спеціалізованої періодики.

Отже, бурхливий розвиток історичного джерелознавства останньої декади ХХ ст. привів до встановлення нових стандартів у зброєзнавстві, підвищивши вимоги до сучасного дослідження з урахуванням новітніх інтеграційних тенденцій у цій спеціальній історичній дисципліні.

Відповідаючи назрілим вимогам, в Україні ХХІ ст. формується новий тип зброєзнавчих досліджень. На основі вивчення широкого комплексу джерел та залучення методів суміжних дисциплін побудовано новітні зброєзнавчі

дослідження О. Мальченка, С. Терського, О. Мінжуліна, Д. Тоїчкіна, В. Гуцула, Д. Бадаєва, Р. Косарева та ін.

Загалом тему розвитку комплексів озброєння від прадавніх часів до Раннього Нового часу на теренах України порушує нині чимало поважних дослідників – археологів та джерелознавців.

Розробка проблематики козацької зброї останніми десятиліттями все частіше провадиться і за кордоном, зокрема у Польщі, Франції, Білорусі та РФ.

Утім, попри чималий шлях подоланий українськими істориками зброї, досі невіршеною залишається більшість питань, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення історичних зразків озброєння на наших теренах, насамперед, у період Модерну. Майже відсутні в Україні й розробки методологічних аспектів зброєзнавства. Зазначені проблеми у сукупності свідчать про незрілість зброєзнавчої дисципліни в Україні, розвиток якої потребує інтенсифікації комплексних зброєзнавчих досліджень.

Підсумовуючи історіографічний огляд слід відзначити, що у становленні світового зброєзнавства як науки, слід виділити кілька періодів:

- первинний: до початку ХХ ст.
- початок ХХ ст. – 1955 р. Бурхливий розвиток академічних досліджень, виділення основних напрямів дослідження зброї в межах певних наукових дисциплін.
- 1955-1960-ті рр. Зміна поглядів на розвиток військової справи Раннього Нового часу. Подальший розвиток досліджень зброї. Поява концепції «військової революції» у Європі та прихильників «еволюційного розвитку» військової справи заклали нове розуміння історії розвитку і використання озброєнь у Європі.
- від 1960-х. Процеси розвитку історії повсякдення, мікроісторичних досліджень та формування воєнної антропології. Становлення зброєзнавства як міждисциплінарного напрямку історичного джерелознавства.

Історіографічний аналіз свідчить, що протягом ХХІ ст. значення зброєзнавства, як спеціальної історичної дисципліни, зросло значно більше, ніж за весь попередній період його розвитку. Постійне розширення проблематики зброєзнавчих досліджень піднесло їх значення на новий, рівень, змінивши сам дисциплінарний статус зброєзнавства від суто допоміжної науки, яка тільки готувала й постачала матеріали для використання в інших дисциплінах, до розгалуженої системи у якій дослідник ставить й розв'язує поважний комплекс завдань. Відтак, в межах зброєзнавчого дослідження нині досягаються результати які можемо оцінити, як завершений цілісний внесок в розвиток історичної науки.

Постійно розвивається і класичний зброєзнавчий аналіз, який тепер доповнений широким спектром методів історичних, природничих та точних

наук. Результати таких досліджень, як і раніше, активно використовуються у працях широкої історичної проблематики.

У підрозділі 1.2 *«Джерельна база дослідження»* використана класична джерелознавча класифікація джерел відповідно до способу збереження та представлення інформації: речові, зображальні та писемні.

Речові джерела представлені групою з 87-ми зразків холодної зброї з українських та закордонних музеїв. представлені виключно зразками холодної зброї. Саме речові джерела є основним предметом нашого дослідження і підлягають детальному розгляду та класифікації. Частина вивчених зразків надала джерельну інформацію, яку за способом кодування та відтворення слід класифікувати як зображальну та конвенціональну. Її дослідження дозволяє пролити світло на походження та історію зразка, уточнити його атрибуцію. Так ціла група меморіальної та особистої зброї стала джерелом вивчення морфології, орнаментики, символіки та епіграфіки у різних сполученнях.

Зображальні джерела посідають друге за значенням місце у дослідженні і представлені творами образотворчого мистецтва. Якщо предмети озброєння є безпосереднім першоджерелом і головним предметом вивчення, то дослідження творів образотворчого мистецтва має дещо інші завдання – розширити наші уявлення як щодо конкретних зразків, так і різновидів зброї загалом. Це насамперед фіксація персональної приналежності, відомості щодо середовища в якому функціонувала зброя, її суспільних функцій, забезпечення провенансу речових джерел тощо. У свою чергу, зображення можуть стати основним джерелом відомостей щодо комплексів озброєння.

За способом виконання залучені зображальні джерела (усього 75 одиниць) розподіляються на живопис, гравюри, фрески, скульптуру та твори деокративно-вжиткового мистецтва.

У дисертації використані гравюри художників України, Європи, Османської імперії, які зображали не тільки козаків, але й представників армій світу, мілітарні технології яких пов'язані з козацькою. Тут можна побачити зображення окремих озброєних вояків, військових підрозділів, а також монументальні батальні сцени. Такі джерела надають детальну інформацію як про морфологію предметів озброєння так і пов'язані з ними військові технології. Серед авторів цих творів – європейські та східні митці: Л. Бек, Н. Штер, А. де Брюїн, М. Лорк, З. Бегам, Н. Осман, М. Насух та ін.

Одними з найцінніших іконографічних джерел для нашого дослідження стали світські та ктиторські портрети XVII–XVIII ст., які дозволили відтворити характерні для періоду різновиди озброєння та пов'язати його з певними соціальними групами, зокрема представниками козацької старшини.

Церковні картини та книжкові гравюри надають чимало інформації щодо озброєння, зокрема, на теренах України. Серед них – побутові та церковні

сюжети малярської школи Києво-Печерської Лаври, зокрема у гравюрах, які супроводжують книжки лаврського видавництва.

Важливим джерелом є гравюри, які зображають козацьких гетьманів з літопису Величка (1720 р.).

Окреме місце серед залучених зображальних джерел займають скульптурні твори – барельєфи, саркофаги та надгробкові плити. Ця група джерел традиційно вирізняється достовірністю та детальністю відтворення військової екіпіровки зображених.

Серед творів декоративно-вжиткового мистецтва проаналізовані зображення на холодній зброї, нанесені на її частини у вигляді орнаментів, гербів, символів тощо.

Як носії унікальної інформації, писемні джерела (усього – 61 одиниця) дозволяють висвітлити найширше коло проблем, пов'язаних з виробництвом, використанням, поширенням, приналежністю, загальною цінністю та вартістю, а частково – і морфологією зброї, а відтак грають провідну роль у спеціальних історичних дослідженнях. Утім методика комплексного вивчення зброї у роботі визначає для писемних джерел тільки третє за значенням місце (після речових та зображальних). Автор закономірно поділяє їх на 2 основні підгрупи документальних та описових джерел, які у сукупності складають: військово-фіскальну та іншу урядову та цивільну документацію; хроніки, наукові трактати, щоденники та мемуари очевидців; рукописні каталоги; устами, військові настанови, інструкції, фехтбухи та інші навчально-методичні документи.

Архівні та опубліковані документи XVI–XVII ст. представляють військово-фіскальну документацію, описи майна, переписи (реєстри), грамоти та ін. Зазначені матеріали містять різноманітну інформацію щодо історичної зброї, зокрема місця та особливостей її виготовлення, поширення, приналежності, вигляду, оздоблення тощо.

Оприлюднені вперше писемні джерела представлені матеріалами ЦДІАК України, зокрема з фондів 51, 108, 269; ЦДІАЛ України з фонду 52. Зазначені документи відносяться до XVIII ст. і засвідчують стан й номенклатуру козацького озброєння у пізній період Гетьманщини.

Опубліковані матеріали представлені записами різного змісту у збірниках документів, реєстрами полків, переписами, статутами та уставами.

Ключове значення для ідентифікації зброї козацької старшинської мали описи майна.

Чимало відомостей щодо різних періодів козацького озброєння надають так звані «козацькі літописи» та щоденники представників козацької старшини.

Важливе значення у дослідженні також відіграли хроніки, трактати, щоденники, мемуари, інші літературно-художні твори, зокрема праці

М. Бельського, Й. Кітовіча, Й. Красинського, Вітворта, П. Гордона, Г. Левасера де Боплана, С. Герберштейна та ін.

У підрозділі 1.3 **«Ключові поняття, основні теоретичні та методологічні підходи»** охарактеризовано методологічні засади та специфіку дослідження, визначені засадничі поняття роботи.

Дисертація спирається на загальнонаукові методи, принципи та підходи, базується не лише на принципах історизму та об'єктивності, а й на системному підході, в основі якого низка теоретичних та теоретико-емпіричних методів, які забезпечили сходження від абстрактного до конкретного, як загальної форми руху наукового пізнання. Серед них – історичний метод пізнання, історико-генетичний, компаративний, системно-структурний, аналітичний та синтетичний методи, індукція та дедукція.

Окрім того, для аналізу писемних та зображальних джерел у роботі застосовано методи і процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної евристики, інтерпретаційного синтезу, класифікації та верифікації джерел.

Зазначені вище теоретичні методи обумовили спеціально-історичну (емпіричну) методику дослідження та дозволили побудувати його стратегію, яка полягає у поетапному дослідженні тематичних комплексів джерел.

Окрім того, міждисциплінарний характер дослідження потребував залучення та адаптації методичного інструментарію групи гуманітарних та природничих галузей наукового пізнання.

Розвиток стратегії дослідження та впровадження методологічного інструментарію дозволили автору створити оригінальну схему, яка відображає основні етапи дослідження речового джерела – зразка холодної зброї, дає змогу вивчати окремі артефакти та визначати їхнє місце у площині хронології, особистої приналежності, а також їх цінності для історії та мистецтва.

У другому розділі **«Номенклатура, визначення та походження складових комплексу холодної зброї»** розглядаються основні різновиди холодної зброї, які домінували на теренах України протягом означених хронологічних рамок, стисло висвітлено історію їх походження та еволюцію.

У підрозділі 2.1 **«Клинкова зброя»** розглянутий тип зброї, конструкція якої передбачає наявність клинка, як основної робочої частини, та руків'я, необхідного для його утримання та ефективного використання. Послідовно розглянуті ножі й кинджали, мечі, палаші, сформульовані авторські визначення, простежено конструкцію, історичний розвиток та етимологію сучасних термінів.

Аналізуючи розвиток ножів автор класифікує їх за геометрією перетину штаби клинків та формою вістря (т. зв. «строєм»). Розвиток ножів та кинджалів у пізньому середньовіччі привів до розвитку і визначної популярності великих бойових ножів з довгими клинками, які функціонально представляли собою «малі мечі». Їх популярність пояснюється масовістю великих ножів, їх

доступністю для простого населення, на відміну від меча. Саме така клинкова зброя стала найбільш поширеною у період Раннього Нового часу. Так у Центрально-Східній Європі оформилась зброя для якої застосовували низку історичних назв – *тесак*, *корд*, *фальшион*, *грос-мессер* та ін. Складність їх сучасної класифікації пов'язана з історією їх розвитку. Одним зі шляхів систематизації *кордів* та *мессерів* є класифікація *нагелів*. Серед східних моделей ножів в Україні побутовали *бічаки* та *ханджари*.

Для вивчення мечів залучені відомі типологічні схеми Е. Окшотта, в яких за критерій типоутворення обрано форми клинка та верхів'я. З розвитком вогнепальної зброї, пониження значення рицарського списа, появою кірасирів та рейтар, які замінили рицарів, кардинально змінився комплекс озброєння кінноти. Писемні та іконографічні джерела свідчать, що на європейських теренах XVI ст. меч стрімко втрачав свої позиції. Перетворення його на цивільну зброю, розвиток зброї вогнепальної привели до появи цілої сім'ї більш спеціалізованої довгоклинкової зброї, яка благополучно існувала ще у XVII ст.: *есток* (*кончар*), *ріттершверт* («меч вершника»), *рапіра*, *шпага*. Поряд з ними функціонувала велика кількість коротких мечів різних типів, більшість з яких були похідними від «великих ножів». Останній різновид «класичного» військового «великого» меча, – півтораручний *бастард*, перетворився наприкінці XVI ст. у протоформи європейських палахів XVII-XVIII ст.

Пізні однолезові палаші за кінематичними та ваговими властивостями відрізняються від класичних дволезових мечів. Однолезовий палаш внаслідок перерозподілу маси дозволяє завдавати потужніших ударів, але є менш маневреним і, відповідно, обмежує свободу дій, оскільки вимагає докладання значних зусиль порівняно з дволезовим мечем. Популярність палаша, як зброї з одно-, чи півторалезовим клинком помітно підвищилась від середини XVI ст., засвідчивши зростання спеціалізації та різноманітності довгоклинкових різновидів. Біля витоків модерного європейського палаша очевидно перебували східні, зокрема османські моделі. У свою чергу західне коріння палаша Нового часу можемо віднайти у європейських фальшионах та зброї, що розвинулася із т. зв. «великих ножів». Розвиток європейського палаша значно поживавився у зв'язку з пониженням ролі списа у кінноті наприкінці XVI ст., коли основною холодною зброєю кавалерії стала довгоклинкова. Утім, ще майже ціле XVII ст. палаш займав ніби проміжне місце між мечем, шпагою і кончаром, ставши полем для зброярських експериментів – з'являлись та випробовувались численні модифікації цієї зброї. Палаші постійно фігурують в описах майна козацької старшини другої половини XVII ст.

Ефеси палахів у багатьох випадках подібні до шабельних і заслуговують на детальний аналіз. Зокрема окремо досліджені форми гарди та верхів'я, які зазвичай виступають допоміжною ознакою. Розглянуті ефеси з верхів'ям-

ковпачком, зокрема угорський та польсько-угорський типи, ефеси із зооморфним навершом та *карабелі*.

У підрозділі 2.2 «*Древкова зброя*» розглянутий тип зброї, конструкція якої передбачає наявність древка, як основної несучої частини (держака – руків'я), та бойової частини, необхідної для безпосереднього враження цілі. До довгодревкової відноситься спис, до коротко- та середньодревкової – булава, сокира, бойовий молот, келеп та короткий спис.

У Західній Європі XVII ст. спис перемістився у площину піхотної зброї, зайнявши важливе місце в нових тактичних концепціях (як-от «іспанокатолицькій»), а також підвищивши церемонійний статус. Натомість у найманій середньої кінноти з Центрально-Східної та Південної Європи спис зберігся до самого XVIII ст.: тактичні прийоми його використання сумішали та розвивали європейські та східні мілітарні традиції. Іконографія переконливо свідчить, що кушований удар списом довгий час зберігся у виконанні полегшеної Південно- та Східноєвропейської кінноти, яка не використовувала важкий обладунок – страдіотів, раців та гусарів. У роботі виділено три типи списів: з три- чи чотиригранним пером та воронкоподібною втулкою (т. зв. *піка*), з подовжено-трикутним пером та виразними плечиками, а також *рогатина* у якої розмір пера значно перевищував діаметр втулки наконечника.

Зі збільшенням східних, зокрема, османських воєнних та культурних впливів, на терени Центрально-Східної Європи від другої половини XV – початку XVI ст. почала поступово повертатися традиція відзначати булавою уповноважену владою особу. У Речі Посполитій, як і в Османській імперії Нового часу булави та перначі стали відзнакою і маркером високих урядових та військових посад.

З огляду на специфіку залученого матеріалу, у дисертації прийнята скорочена синтетична систематизація булав, заснована на базових формах бойової частини, представлених шароподібною, грушоподібною, цибулеподібною, багатолопатевою та буздиганом.

При класифікації європейських перначів використана класифікація Е. Окшотта, яка нараховує 4 типи.

З розвитком вогнепальної зброї та відмиранням середньовічних мілітарних технологій, масове бойове застосування булави завершилося, але ще протягом майже двох століть вона зберігала роль статусної відзнаки.

Висока ефективність сокири обумовлена значною вагою клинка, яка сполучається з малою площею удару та довгим важелем, що сукупно максимізують силу та концентрацію удару.

Основний масив османських бойових сокир поділено на дві типологічні групи: сокири з невеликою бойовою частиною та довгим держакон (в історіографії їх іноді йменують «сідельними» або «чеканами») та великими *секірами*. Найбільш популярною формою сокир з місяцеподібним лезом стали

бердиши, хоча термін *бердиш* вживали у модерний час та продовжують вживати у сучасному зброєзнавстві також у ширшому контексті, позначаючи загалом широкий спектр східних та європейських сокир з широким симетричним чи асиметричним лезом.

У сучасних типологіях серед найважливіших типоутворюючих ознак виділяють: співвідношення ширини і довжини леза; симетричність леза; форму провущини; форму обуху. В окрему групу виділили зразки, багатофункційність яких засвідчила їхнє бойове призначення. Це насамперед сокири комбіновані з бойовим молотом або клівцем. Якщо для проламлюючого, роздроблюючого та розбиваючого ударів використовувалася масивна бойова частина зі значною площею ураження (молот), то для пробивання захисних засобів застосовували особливий різновид бойового молоту – клівець із загостреною дзьобоподібною бойовою частиною.

Відзначена полемічність зброєзнавчої термінології, доповнені та заново сформульовані визначення окремих видів зброї, з урахуванням великої кількості факторів, зокрема особливостей застосування окремих різновидів.

Відзначено, що зброярські впливи сусідніх країн не виключали існування локальних особливостей місцевих типів. В Україні як особливому геополітичному регіоні, розташованому поміж найбільшими східними та західними цивілізаційними центрами, сформувалися особливі, відмінні від сусідів пріоритети. Хоча на місцеві смаки суттєво впливали східні моделі, поширені в Україні у значній кількості, наявний джерельний матеріал свідчить, що в Україні не сформувалося якихось особливих морфологічних типів холодної зброї.

Підкреслено, що факт відсутності особливого «усталеного» національного морфологічного типу давньої зброї в матеріальній культурі народу не може впливати на історичну оцінку рівня розвитку його зброярської справи, адже зброю як продукт ремісничого виробництва вивчають як цілісний виріб. Саме оправа надає зброї завершеного вигляду, дозволяючи говорити не лише про сталий морфологічний тип, а й про національну приналежність та дає можливість встановити зв'язок з регіоном виготовлення (монтування) зразка. Так новими складними гардами, які стрімко видозмінювались і розвивались, почали оснащувати всі різновиди довгоклинкової зброї.

Третій розділ **«Гене́за козацької зброї: різновиди холодної зброї в Україні за писемними та зображальними джерелами, виділення «козацького» мілітарного тренду та розвиток комплексу озброєння козаків»** присвячений джерельному аналізу, з метою визначення номенклатури козацького озброєння з урахуванням історичної динаміки її розвитку, а також відтворення процесу формування козацького збройового комплексу. Матеріал викладений у двох підрозділах, послідовно присвячених XV – початку XVII ст. та XVII-XVIII ст.

Комплексний аналіз історичних джерел відкрив можливості для залучення значного масиву джерел речових, позбавлених належного провенансу та атрибуції: на жаль брак археологічних матеріалів періоду Модерного Часу з України, досі залишається однією з найбільших проблем при дослідженні матеріальної культури козаччини, зокрема предметів озброєння.

Розглянутий розвиток історичних термінів «козак» та «козакування» як назви оригінального тактичного концепту, який у першій половині XVI ст. пов'язували з «рейдовою» війною, загалом певним стилем збройної боротьби та спорядження. Відтак, воювати «по-козацьки» спершу не означало приналежності до якоїсь соціальної чи національної групи.

Своєрідна обставина, яка диктувала вимоги до мілітарних технологій козаків кінця XV – початку XVI ст. – специфіка театру бойових дій, потреба з однаковим успіхом діяти на суходолі, здебільшого на відкритому степовому ландшафті та на морі – на швидкісних «чайках». Отже комплекс озброєння мав забезпечувати певний універсалізм у бойових діях та достатню легкість. Ключову ж роль відіграла потреба у протистоянні супротивникам різних мілітарних традицій. Водночас козаки мали ефективно взаємодіяти, або навіть інтегруватися до армій тих самих можливих супротивників, у випадку спільних бойових дій з ними проти третьої сторони. Цей момент пов'язаний з неоднорідністю козацтва як військової сили, адже козаки складали різні професійні та соціально-станові групи.

Переходячи до комплекту озброєння раннього козака, відзначаємо *сагайдак* та зброю ближнього бою – *корд* або *шаблю*. У др. пол. XVI ст. більшої популярності набула *рогатина*. Підкреслено, що зазначений збройовий комплект був закріплений «козацькою реформою» (1540-1550 рр.), яка у значній мірі уніфікувала козацький комплекс озброєння і тактику бойових дій.

З виділенням і розвитком козацтва як соціального стану та самостійної військової сили, термін, який спершу позначав мілітарний тренд, почав безпосередньо асоціюватись з комбатантами – представниками професійної військової спільноти українського козацтва, які стали основними носіями певного способу ведення бойових дій. Окрім участі у збройних силах Речі Посполитої, козацьке військо вже у XVI ст. діяло як самостійна військова сила, а на зламі XVI-XVII ст. – як структурно окрема армія низових та городових козаків.

Виділення збройового комплексу козацтва, тісно пов'язане з розвитком мілітарних технологій на теренах України. У зв'язку з цим проаналізовані збройові комплекси посполитого рушення, найманої середньої та легкої кінноти Великого князівства Литовського.

Як комбатанти-стрільці, козаки використовували луки, рушниці й артилерію, діючи під прикриттям табору. Холодна зброя була представлена шаблею, рогатиною, сокирою та келепом. У XVI ст. перначі та булави стали

символом військової та адміністративної влади, сформувалися центри виробництва особливо кошовної зброї – у Львові, Трансільванії та Московії.

У XVII ст. з комплексу холодної зброї повністю зникають *корди*. До кінця століття знижується значення *рогатини* у козацької кінноти, утім у піхоті її продовжують використовувати поряд з *піками* та *напівпіками*. Загалом, протягом XVII ст., значення комплексу холодної зброї для ведення регулярних бойових дій у козаків постійно знижується.

Окремо приділено значну увагу козацьким *ножам* та *кинджалам*, як найменш дослідженим в історіографії видам зброї.

Важливим є аналіз змін, які відбулися в комплексі козацького озброєння у XVIII ст. в процесі інтеграції козацтва до російської імперської армії. Основною зброєю стають рушниця, піка та шабля, а самі козаки перетворюються на іррегулярну ударну кінноту. Водночас зберігається певний тактичний «універсалізм» козацьких загонів.

Отже почавши з легкої кінноти східного зразка, козаки створили армію універсалів, які вільно володіли спеціальностями кіннотників, піхотинців, моряків, саперів та артилеристів. Комплект озброєння вповні забезпечував такий універсалізм. У цій армії легка кіннота відігравала свою обмежену функцію, хоча за необхідності її кількість могла бути швидко збільшена за рахунок піхоти. Утім козацькі провідники зазвичай поклалися на більш «спеціалізовану» татарську кінноту. Головною ж ударною силою козацької армії стали піші стрільці. Відзначено, що тактика козацького війська суттєво відрізнялась від традиційної для Західної Європи: роль ключового елемента динамічного захисту стрільців виконували не пікінери, а рухомий чи стаціонарний табір з возів («вагенбург»), який надавав чимало тактичних переваг, залишаючись ключовим елементом козацької тактики і в подальших козацьких війнах протягом XVII ст. Водночас, інтенсивне використання табору не було характерним для «козацьких» загонів Оборони Поточної.

Протягом XVII ст. «козацькі відділи» посідали міцні позиції в основному складі військ Речі Посполитої. Такими «козацькими корогами» у Речі Посполитій називали відділи середньої (полегшеної) кінноти, споряджені кольчугами й місюрками та озброєні шаблями, сагайдаками й рогатинами, а часом пістолями або карабінами, іноді навіть щитом-калканом у персько-османському стилі. Очевидно, що термін «козак» у зазначеному контексті вказує саме на мілітарний тренд, склад же таких корогов був представлений традиційним ополченням. Від 1676 р. такі «козацькі» корогови почали називати «панцирними» (пол. *towarzysze pancerni*), з метою відрізнити їх від власне кінноти козаків.

У другій половині XVII ст. розпочалось активне створення гетьманами місцевих найманих військ, серед яких першими стали сердюки, запроваджені за гетьманування Дорошенка. З розвитком української найманої «охотницької»

армії виникла спеціалізація – були сформовані кінні і піші полки. Комплекс їхнього озброєння був аналогічним козацькому, хоча й більш уніфікованим; дослідники також відзначають відсутність у найманців власної артилерії. Основною холодною зброєю ближнього бою були шаблі, часто також згадуються ножі, келепи та обушки. «Охочепіхотні» частини використовували також спеціалізовані піхотні піки та напівпіки, як це робила піхота європейських пікінерів, а також сокири.

Загалом історичні джерела свідчать, що протягом XVII ст. комплекс озброєння піхоти й кінноти істотно не змінився. Наприкінці XVII ст. з'являється значно більше писемних джерел з історії козацького озброєння, що пов'язано з активною діяльністю російських переписувачів, обліковців та інших чиновників на теренах України. Писемні джерела вчергове підтверджують головно «стрілецьку» спеціалізацію козацьких військ. Невисока популярність серед кінних козаків списів у попередній період вилилась у майже повну відмову від них у кінноті у другій половині XVII ст.

Дослідження номенклатури старшинських арсеналів дозволило встановити та охарактеризувати повний комплекс озброєння козацької шляхти того періоду. Серед холодної клинкової зброї у колекціях присутні: ножі, палаші, мечі, шаблі; деревкової: булави, перначі, бердиші, списи, рогатини, чекани. Представлена навіть досить рідкісна комбінована та прихована зброя.

Серед ремісничих технік можна вирізнити: золочення, насічку, інкрустацію коштовним камінням, чорніння, вороніння, фініфть, обкладку срібним листом, обтягування шкірою й тканинами, виконання прорізних композицій, склеювання. Серед ковальських технологій – булатну сталь (імпортовану), пакетну («дамаську») сталь.

Аналіз колекцій зброї у гетьманських майнових описах, приводить до висновку щодо схожості їхньої номенклатури, якості та походження предметів озброєння. Залучені у дослідження описи надзвичайно репрезентативні і складають своєрідний компендіум елітних зібрань козацької зброї. Період їх появи є надзвичайно вдалим з точки зору джерельного аналізу, який дозволяє створити уявлення про шляхетські арсенали на значному хронологічному відрізку XVII та XVIII ст., власне, до самого скасування гетьманського інституту 1764 р.

Загалом, писемні джерела надають безцінну інформацію, яку не можуть у повній мірі забезпечити джерела зображальні. У багатьох моментах зображення і описи взаємодоповнюються, разом дозволяючи створити узагальнюючі образи зразків, які пізніше можна верифікувати за допомогою речових джерел.

Описи старшинської зброї добре доповнюються, візуалізуються та верифікуються портретними зображеннями. Так портрети можновладців зазвичай демонструють клейноди, зокрема поширені типи булав та перначів свого часу, а також ефеси довгоклинкової зброї, які загалом корелюють з

відомими зразками в музейних колекціях. У роботі виконаний детальний аналіз зброї зображеної на цілій низці портретних зображень.

У XVIII ст. до козацького арсеналу масово повертаються палаші, вже як нормативна зброя російської армії, хоча у багатьох випадках козаки продовжували триматись традиційних шабель. Від початку XVIII ст. і надалі, аж до самого кінця існування «малоросійських» козацьких полків комплект озброєння гетьманських козаків, згідно військових приписів, складався з *рушниці, списа (піки) і шаблі*. Впродовж першої половини століття зазначені різновиди зброї у козаків не були уніфіковані за розмірами, формою, матеріалами і оправою, хоча й були переважно однотипними, старих традиційних зразків.

В подальшому зброя козаків зазнала відчутних змін: більшість козацьких полків переозброїлися уніфікованими шаблями і карабінами, розробленими полковими урядами, здебільшого за зразком російських і західноєвропейських легко-кавалерійських зразків, і виготовленими на казенних тульських зброярнях за контрактом.

У підсумку розділу сформульоване визначення «козацької зброї», якою слід вважати комплекс озброєння, який спершу забезпечував потреби «козацького» мілітарного тренду (остаточно оформленого реформою 1540-1550 рр.), а з часом став важливим маркером та ключовим бойовим інструментом формувань реєстрового та нереєстрового козацтва, необхідним для реалізації засадничих принципів козацької військової тактики.

У четвертому розділі «**Дослідження зразків козацької холодної зброї, проблеми їх приналежності та походження**» вивчені зразки козацької холодної зброї, проблеми їх приналежності та походження. Розділ складається з двох підрозділів, послідовно присвячених двом основним типам холодної зброї – клинкової та древкової.

У роботі уведені до наукового обігу 4 різновиди великих бойових ножів – *кордів*, найбільш поширеного та доступного різновиду клинкової зброї та 1 *грос-месер*.

Через складність датування *ножів*, довелось обмежитися єдиним наразі відомим презентаційним археологічним комплексом сер. XVII ст. з місць розкопок битви під Берестечком. Серед спеціалізованих ножів виділені бойові, з посиленням колольним клинком. Утім стрій клинків більшості ножів свідчить, що у середині XVII ст. цей вид зброї функціонував насамперед як допоміжний та універсальний інструмент.

Розглянуті мечі XVI ст. (*бастарди та рittersверти*) як зразки шляхетської зброї, що продовжувала виконувати бойові та церемонійні функції, утім слабо відображена у джерелах. Найменше у козацької старшини мечів, більше палашів (XVI – початок XVII та кінець XVII – початок XVIII ст.).

Аналізуючи палаші XVI ст. засвідчено, що основне призначення цієї зброї – потужний рубальний удар, який, утім, суттєво програвав у потужності важким шаблям. Саме підвищена потреба в ефективній рубці й різі стали головною причиною масового впровадження шабель на теренах Речі Посполитої у XVII ст.

Досліджені у роботі різновиди перначів XVI ст. – суто прагматичні бойові конструкції східноєвропейського походження. Поряд з ними розглянуто коштовні презентаційні зразки з трьох виділених автором виробничих центрів.

Серед списів абсолютна більшість належить до типу *рогатин* з бойовою частиною модерних типів. Рідше зустрічаються рогатини з середньовічним лавролистим профілем. У XVII ст. ще зустрічались і похідні форми давньоруських наконечників типу III (за типологією А. Кірпицьківа). Зрідка в українських колекціях можна зустріти спеціалізовану піхотну *піку*, в цілому, невластиву козацькій військовій справі. Краще представлена кавалерійська козацька *піка* XVIII ст.

На українських теренах побутували *сокири* східного та європейського походження. Серед трьох типів універсальних сокир XVI-XVII ст., лише частина придатна для бойового використання. Побутувала також низка спеціалізованих багатофункційних бойових сокир. Представлені також *бердиши* східного та європейського типів. Серед імпортованої продукції представлені високовартісні сідельні сокири перського походження. Найбільш спеціалізованою тут є рідкісна серед українських знахідок *балта*.

Дослідивши *келети* та *обушки*, підкреслюємо, що їх застосовували передусім у кінноті, для пробивання чи розбивання обладунку, оглушення супротивника. У колекціях музеїв України наявні зразки різного розміру зі втулками різного типу, простими та фігурними молотками на шийці. Тут важливу роль відведено масі зразків зброї – як задокументованих археологічних знахідок, так і позбавлених археологічного контексту й чіткого провенансу. Для коректного відбору матеріалу спиралися на результати вивчення підтверджених археологічних знахідок, писемних та зображальних джерел. Аналіз масиву речових джерел з державних та приватних колекцій дозволив пролити світло на особливості холодної козацької зброї, вирішити проблему її систематизації, виявити низку морфологічних особливостей та експлуатаційних характеристик, а також верифікувати інформацію інших типів джерел.

Аналіз особистої та меморіальної зброї української шляхти дозволив визначити додаткові критерії відбору джерельного матеріалу, які значно розширюють можливості з окреслення робочого джерельного поля задля проведення подальшого студіювання козацької зброї. Однією з найважливіших прикмет зброї, пов'язаної з козацтвом, безумовно є специфічні клинкова епіграфіка, геральдичні фігури та символіка. Їх вирізнення та аналіз становить значну частину наукової новизни в роботі.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання дисертаційного дослідження автор дійшов низки висновків, тлумачень, узагальнень і спостережень, що сформульовані у вигляді нижчеподаних положень:

1. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна в українській історичній науці ще перебуває на етапі становлення, уточнення її теоретичних та методологічних засад. Однак кількість праць зі зброєзнавчою проблематикою та інструментарієм постійно зростає.

2. Проаналізована історіографія провідної проблеми дисертації засвідчила відсутність всебічного зброєзнавчого дослідження комплексу козацької холодної зброї. Окремі праці вітчизняних і закордонних науковців лише створили певне підґрунтя для подальших розвідок.

3. Успішна реалізація зброєзнавчого дослідження пов'язана із залученням широкого кола речових, зображальних та писемних джерел. Критичний аналіз джерельного комплексу дозволив створити сучасне, науково обґрунтоване уявлення про комплекс козацького озброєння, його номенклатуру та розвиток.

4. Джерельна база даної праці є репрезентативною, різноманітною та дозволила успішно вирішити сформульовані дослідницькі завдання. Група речових джерел є найбільшою й відіграє найважливішу роль. Вона представлена зразками клинкової та древкової зброї з низки українських та зарубіжних музеїв, а також приватних колекцій. Писемні джерела представлені військово-фіскальною документацією, описами майна, переписами, грамотами та іншою урядовою та цивільною документацією; хроніками, науковими трактатами, щоденниками та мемуарами; рукописним каталогами; уставами, фехтбухами та іншими навчально-методичними матеріалами.

5. Провідна проблематика дослідження має міждисциплінарний характер, тому потребувала застосування методологічного інструментарію різних галузей наукового пізнання, як-от: археологія, історія мистецтва, воєнна історія, локальна історія, регіоналістика, історія повсякдення, соціальна історія, генеалогія, біографістика, культурологія, антропологія, металознавство.

6. Методи та стратегія зброєзнавчого дослідження, використані в дисертації, дозволили здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме: обґрунтувати поняття «козацька зброя» та встановити критерії її вирізнення, дослідити представницькі зразки козацької холодної зброї в музеях та приватних колекціях, визначити номенклатуру козацького озброєння в її історичній динаміці та відтворити процес розвитку козацького озброєння, розв'язати проблеми персональної приналежності окремих зразків холодної зброї. Дослідницька стратегія ґрунтується на сучасній методології та передбачає аналіз комплексів джерел у конкретно визначеній послідовності.

7. Вивчення комплексу писемних джерел дозволило зафіксувати поняття «козацького» комплексу холодної зброї в хронологічній динаміці, простежити

його розвиток та розширити критерії виділення козацьких зразків з масиву історичної зброї, яка не має науково обґрунтованої атрибуції та провенансу.

Термінами «козак» та «козакування» в першій половині XVI ст. позначали тактичний концепт, певний стиль збройної боротьби та спорядження. Комплект холодної зброї козака зазначеного періоду складався з рогатини, шаблі або корда.

У структурі постійної найманої армії Речі Посполитої «козацькі» хоругви з холодної зброї мали рогатини та чекани.

При діях козацької армії, як окремої структурної одиниці, холодна зброя була представлена шаблею, рогатиною, бердишем, чеканом чи келепом.

Перначі, а від початку XVII ст. булави стали у козацькому середовищі символами військової та адміністративної влади.

У XVII ст. з комплексу холодної зброї повністю зникли корди. До кінця століття, знижується значення рогатини у козацької кінноти, утім у піхоті їх продовжують використовувати поряд з піками та напівпіками. Протягом XVII ст. значення комплексу холодної зброї у козаків постійно знижувався.

У XVIII ст. у ході інтеграції до російської імперської армії, комплекс козацької холодної зброї набув нових рис і складався з піки та шаблі, а самі козаки перетворилися на легких іррегулярних кіннотників. Поширилася кавалерійська піка, палаші та шаблі російських уставних зразків.

8. «Козацьку зброю» визначаємо як комплекс озброєння, який спершу забезпечував потреби «козацького» мілітарного тренду (остаточно оформленого реформою 1540-1550 рр.), а з часом став важливим маркером та ключовим бойовим інструментом формувань реєстрового та нереєстрового козацтва, необхідним для реалізації засадничих принципів козацької військової тактики. Сюди необхідно додати окремі зразки ексклюзивного озброєння заможної козацької шляхти. Комплект козацької зброї не був статичним і протягом трьох століть зазнавав змін.

9. Дослідження писемних, іконографічних та речових джерел з історії особистої зброї козацької старшини дозволило визначити окремі типи та різновиди козацької зброї та виділити цілу групу її особливостей.

А) Однією з найважливіших прикмет пов'язаної з козацтвом зброї, безумовно, є специфічні клинкова епіграфіка, власницька та виробнича символіка. Сентенції дидактичного, напутливого та нагородного змісту дозволяють вирізнити козацьку старшинську зброю. Герби з ініціалами нерідко відтворювали на зброї української шляхти. Вказували повне або скорочене ім'я власника, його посаду, девіз або іншу сентенцію релігійного чи уславлюючого змісту, часом зазначали навіть дату виготовлення речі.

Б) Важливими ознаками, які можуть допомогти при ідентифікації козацької зброї, зокрема місцевого виробництва, є характер декоративного орнаментального оздоблення, його символіка, та застосовані ремісничі техніки.

Серед орнаментальних мотивів: різноманітні сюжети фітоморфних, зооморфних, скевоморфних та інших груп національної орнаментики. Характерна тенденція до певного спрощення східних мотивів, а також включення чималої кількості елементів європейської барокової орнаментики. Зооморфний орнамент представлений формами верхів'я, виконаними на кшталт голів птахів та тварин та «шкіри змії» («лускатий» орнамент).

В) Морфологія. Зафіксовано булади трансільванського й львівського виробництва, багатолопатевої перначі переважно східних типів. Клинкова зброя – з верхів'ями найбільш поширених типів.

Г) Серед окремих ремісничих технік, які відзначалися своєрідністю у виконанні золотарів на теренах України, – виїмкове, перегородчасте й живописне емалювання, скань та фініфть; амальгамне золочення, насічка та наводка. Візитівкою вірменських золотарів зі Львова була техніка складної інкрустації (металів та мінералів). Окрім ремісничої школи «Львівської мануфактури», високим попитом серед козацької старшини користувалася продукція трансільванських та стамбульських золотарів.

До засадничих ремісничих технік увійшов весь виробничий арсенал, який використовувався на той час у Європі та на Сході.

Серед ексклюзивних матеріалів, з яких вироблялась і якими оздоблювалась високовартісна старшинська зброя, варто згадати дорогоцінні метали (золото, срібло), коштовне каміння – яхонти, бірюза, булатна та «червона» (пакетна) сталь, моржева та слонова кістка.

Зазначені вище особливості (А-Г) дозволяють встановити певні критерії, які допомагають атрибутувати зброю саме як козацьку.

10. Аналіз масиву речових джерел з державних та приватних колекцій дозволив виділити та дослідити козацьку клинкову зброю.

Мечі розглянуті як шляхетська зброя, яка продовжувала виконувати бойові та церемонійні функції. Найбільш актуальна зброя XVI ст. – це мечі бастарди та ріттершверти.

Введені до наукового обігу зразки великих бойових ножів – *кордів*, найбільш поширеного та доступного різновиду клинкової зброї та *грос-месер*, знайдені на теренах України.

Аналіз єдиного наразі відомого презентаційного археологічного комплексу козацьких ножів середини XVII ст. з-під Берестечка доводить, що в зазначений період серед масової продукції побутували універсальні та спеціалізовані ножі. Серед останніх – бойові, з посиленням колольним клинком та декілька господарських. Стрій більшості ножів свідчить, що в середині XVII ст. він функціонував насамперед як допоміжна зброя та інструмент з розширеними господарськими функціями.

Палаші функціонували поряд з кордами та шаблями в XVI ст. Вони забезпечували колольній та потужний рубальний удари. Підвищена потреба в

ефективній рубці й різанні стали головною причиною відмови від палашів і мечів та масового впровадження шабел на теренах Речі Посполитої в XVII ст.

Попри рицарський імідж козацької шляхти, у джерелах зрідка зустрічаємо її з «рицарською» зброєю, широко представленою у важкій кінноті Речі Посполитої. Найменше в козацької старшини мечів, дещо більше палашів.

Протягом XV–XVII ст. популярним залишався ефес відкритого типу з хрестовидною гардою та навершами східних типів у вигляді ковпачка та карабелі. У XVII ст. розвивається ефес напівзакритого типу.

Протягом XVII ст. розвиток ефесу відбувався в напрямі від відкритого типу до закритого. Втім хрестоподібна гарда продовжувала використовуватися у багатьох зразках.

Складні напівзакриті гарди зникають до останньої чверті XVII ст., у XVIII ст. на озброєння козаків постачають російські уставні зразки.

11. Аналіз масиву речових джерел з державних та приватних колекцій дозволив виділити та дослідити козацьку древкову зброю.

Досліджені різновиди перначів XVI ст. – суто прагматичні бойові конструкції східноєвропейського походження. Поряд з ними розглянуті коштовні презентаційні зразки з трьох виділених нами виробничих центрів – гетьманські булави XVI–XVIII ст. трансільванського, львівського та московського походження.

Досліджені зразки т. зв. «гетьманських» булав цілком відображають тенденції розвитку цього виду зброї в Центрально-Східній Європі й тісно пов'язані з процесами орієнтації зброярства Речі Посполитої загалом та України зокрема. Так, у XVII ст. представницькі булави стали легшими, водночас яблукам надавали більших розмірів та пишного оформлення. І все ж представницькі різновиди XVI–XVII ст. часто зберігали бойові функції. Це стосується насамперед перначів, які довгий час використовували представники вищого та нижчого ешелонів влади як свій атрибут.

Серед списів більшість належить рогатинам з бойовою частиною модерних типів. Значна кількість рогатин з бойовими частинами середньовічних типів має лавролистий профіль та похідні форми від давньоруських наконечників типу III за типологією А. Кірпічнікова.

Зрідка в українських колекціях зустрічається піхотна піка, про використання якої «охочепіхотними» є згадки в документах. Краще представлена кавалерійська козацька піка XVIII ст.

До коштовних старшинських списів належать розбірні конструкції, зокрема київського виробництва, вкриті шкірою червоного кольору та прикрашені епіграфікою.

Як свідчить джерельний матеріал, на українських теренах побутовали сокири східного та європейського походження. Ідентифікувати їх як козацькі дозволяє археологічний контекст та у рідкісних випадках провенанс. Серед

трьох типів сокир універсального призначення XVI–XVII ст. лише частина придатна для бойового використання. Водночас побутувала низка спеціалізованих бойових сокир, які є багатофункційними: обух виконував функцію бойового молота, рідше – клівця. Представлені також бердиші східного та європейського типів. Серед імпортованої продукції наявні високовартісні чекани перського походження. Найбільш спеціалізованою сідельною сокирою є балта, яка досить рідкісно зустрічається серед археологічних матеріалів з України.

Келепи та обушки були надзвичайно поширеною на теренах Речі Посполитої військовою та цивільною зброєю. Під час бойових дій вони застосовувалися насамперед у кінноті для пробивання обладунку клівцем, розбивання його чи оглушення супротивника бойовим молотом. Однак згадок про цей вид зброї у джерелах з історії козацтва не так багато.

У колекціях музеїв України представлені різноманітні зразки келепів різного розміру з втулками різного типу, простими та фігурними молотками на витонченій шийці. Окремі зразки мають коштовне декоративне оздоблення, яке свідчить про їх шляхетську приналежність.

Певну цікавість також становлять зразки комбінованої дrevкової зброї з вогнепальною, зокрема згадані в писемних джерелах комбінації списів та перначів з пістолетами. Серед речових джерел нами виявлені пернач і булава виробництва «Львівської мануфактури», які комбінувались із невеличкими списками, або стилетами.

12. Проведені матеріалознавчі дослідження дозволяють зробити висновки як щодо технологічної схеми виконання, загальної якості, рівня оздоблення і коштовності окремих зразків, так і з'ясувати рівень розвитку виробничих технологій та розподілу ремісничої праці студійованого періоду.

У ході тестів виявлені мінерали другого та третього порядку – шпінелі, топази, бірюза, яшма, онікс. Зазвичай використані найпростіші способи огранки, зокрема кабошони.

Встановлено використання в коштовній зброї дорогоцінних кольорових металів – золота та срібла. Срібло застосовувалось у великих масштабах, часом з нього виготовлялись значні деталі, як-то гарда. Золото застосовували переважно у вигляді тонких покриттів (золочення) та дроту. Абсолютна більшість проаналізованих срібних виробів відноситься до категорії «ювелірного срібла» (проба вище за 800). Золоті покриття надзвичайно високих проб (вище 900) через хімічну природу процесів їх створення. Застосовувалось також «біле золото» (стоп золота зі сріблом).

Проведені матеріалознавчі дослідження порушують проблематику методів вивчення стародавніх виробів з чорних металів. У ході дослідження доведена висока ефективність металографічного аналізу, який дозволяє достеменно відтворити технологічний процес виготовлення зразка,

проаналізувати його складність (а відповідно і професійний рівень роботи коваля), а також оцінити експлуатаційні характеристики зброї. Так, виявлене використання ковальського зварювання, диференційного та цілісного загартування тощо. Серед ковальських технологій поряд з простими поковками виявлені пакетні та булатні клинки. Підтвердив свою ефективність метод вимірювання мікротвердості сталі.

Водночас встановлена допоміжна роль хімічного (поелементного) дослідження, яке на сьогодні виконується неруйнівним методом рентгенофлуоресцентного аналізу. Видається, що хімічний аналіз чорних металів може бути доцільним для вивчення складу домішок, які опосередковано в окремих випадках дозволяють уточнити датування. Загалом, проблема датування виробів з чорних металів на основі даних матеріалознавчих досліджень нині залишається як ніколи актуальною.

13. В Україні традиції місцевого виготовлення та оздоблення зброї знаходились у руслі загальних для Речі Посполитої тенденцій, що формувалися під потужними орієнтальними впливами – османськими, перськими та московськими. Відтак процес орієнталізації комплексу козацької старшинської холодної зброї сягнув високого рівня, зокрема, в XVII ст. Холодну зброю у східному стилі виготовляли на місцях, купували на іноземних ринках, захоплювали як трофей.

14. У дисертаційному дослідженні розглянута важлива частина козацького озброєння, представлена комплексом холодної зброї, без врахування шабель, досліджених у попередній роботі. Для всебічного вивчення спорядження, озброєння та реконструкції способу дій козака та козацької армії на полі бою, необхідно продовжувати дослідження у напрямі розвитку студій з історії козацької ручної вогнепальної зброї, а також артилерії.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Тоїчкін Д. В. Клинокова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 464 с.

Рецензії:

Paliienko M. H., Sribniak I. V. Review on: Toichkin D. Bladed Weapons of Cossack Officers of 16th – First Half of 19th Century: Problems of Attribution and Classification // Український історичний журнал. 2014. №2. P.209.

Hański O. Review on: Denys Toichkin, Klynkova zbroia kozatskoj starshyny XVI – pershoj polovyny XIX st.: problemy atrybutsii ta klasyfikatsii, Kyiv 2013, ss. 464 // Piotrkowskie Zeszyty Historyczne. 2020. T. 21. Z. 1. S. 169–173.

**Статті, опубліковані у фахових видання України та виданнях,
включених до наукометричних баз:**

2. Тоїчкін Д. В. Клинокова зброя: методологічна схема й методи дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць: у 2 т. Т. 1. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2007. Число 14. С. 220–240.
3. Тоїчкін Д. В. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2009. Вип. 20. С. 323–341.
4. Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2009. Ч. 17. С. 149–176.
5. Тоїчкін Д. В. До питання про походження шабел XVII ст., прикрашених християнською символікою та епіграфікою // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2012. Ч. 20: Генеалогія та геральдика. С. 209–231.
6. Тоїчкін Д. В., Назаренко В. Р. Конструкція клинкової зброї з булатної сталі. Шабля й кинджал // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2013. Ч. 22-23. С. 268–293.
7. Тоїчкін Д. В. Зброезнавство: каталог фахових ресурсів мережі Інтернет // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. Число 21: Електронні інформаційні ресурси. С. 219–236.
8. Тоїчкін Д. В. Формування наукових уявлень про козацьку клинкову зброю: від др. пол. XIX ст. до сучасності // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2014. №784: Держава та армія. С. 25–34.
9. Тоїчкін Д. В. Геральдичні символи на зброї: проблеми ідентифікації // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2014. Число 24: Генеалогія та геральдика. С. 165–169.
10. Тоїчкін Д. В. Зброезнавство: фахові ресурси мережі Інтернет. Частина 2 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2015. Число 25: Електронні інформаційні ресурси. С. 223–238.
11. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Табер і таберзін: перські бойові сокири в музеях України та Ірану // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2015. Ч. 26–27. С. 199–206.
12. Тоїчкін Д. В. II Міжнародна зброезнавча конференція // Український історичний журнал. 2016. №4. С. 227–230.
13. Тоїчкін Д. В. Етапи розвитку зброезнавчої історіографії Старого світу та короткий огляд розвитку зброезнавства у Європі до кінця XIX ст. // Військово-науковий вісник. 2021. №35. С. 238–251.

Статті в зарубіжних виданнях:

14. Toichkin D., Khorasani M. Games and Kinjals of Persia and the Caucasus in the Modern Period: Problems of Attribution // Marlik: Persian Journal of Iranian Studies (Archaeology). 2014. Vol. 2–3. No. 5–6. P. 3–20.
15. Toichkin D., Khorasani M. First International Research Conference on Weaponology in Kyiv, Ukraine: A Ground-breaking Start // Revista de Artes Marciales Asiáticas. 2014. Vol. 9 (1). P. 54–60.
16. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada // Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol. / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. I. P. 213–222.
17. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada // Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol. / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. II. P. 145–154.
18. Toichkin D., Khorasani M. The Development of the Karabela Hilt on Swords and Sabers: A Comparative Study // Gladius. 2016. XXXVI. P. 181–197.
19. Тоїчкін Д. Мечі з власницькою символікою у колекції Львівського історичного музею // Studia Edytorskie / red. A. Perłakowskiego. – Kraków: Historia Jagellonica, 2017. Т. 3: Edytorstwo źródeł: różne drogi – wspólny cel. S. 143–168.
20. Toichkin D. Second International Research Conference on the History of Arms and Armor in Kyiv, Ukraine // Revista de Artes Marciales Asiáticas. 2017. 11 (2). P. 116–121.
21. Toichkin, D., Toichkina, Y. About the Origin of Swords, Decorated with Special Christian Symbols and Inscriptions // Relații Interetnice în Transilvania: Militaria Mediaevalia în Europa centrală și de sud-est / ed. Z. K. Pinter, C. Urduzia. Sibiu: Astra Museum, 2020. P. 93–112.
22. Тоичкин Д. Клинковое оружие с городской гербовой маркировкой в коллекции Львовского исторического музея // Oblicza Wojny / ed. W. Jarno, J. Kita. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021. Т.3. Miasto i wojna. P. 63–79.

**Публікації, які додатково відображають
результати дисертаційного дослідження**

Статті в наукових часописах, збірниках та енциклопедіях

23. Тоїчкін Д. В. Зброезнавство // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: «Е»–«Й». С. 306–307.
24. Тоїчкін Д. В. Зброя // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: «Е»–«Й». С. 311–314.

25. Тоїчкін Д. В. Зразки козацької холодної зброї в музейних збірках: підвалини зброєзнавчого дослідження // Пам'ятки України: історія та культура: науковий часопис. 2007. Ч. 2 (155). С. 58–79.
26. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство // Спеціальні історичні дисципліни: довідник. Київ: Либідь, 2008. С. 265–275.
27. Тоїчкін Д. В., Галенко О. І. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? (На основі іконографічних і речових джерел в українських музеях) // Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 2 (17). С. 126–154.
28. Тоїчкін Д. В. Нагородні шаблі донських козаків другої половини XVIII ст. у колекції Національного музею історії України // Військово-історичний альманах. 2009. Ч. 2 (19). С. 60–68.
29. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство // Енциклопедія сучасної України / редкол.: Дзюба І. М. та ін.; НАН України; НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10: «З»–«Зор». С. 429–430.
30. Тоїчкін Д. В. Зброя // Енциклопедія сучасної України / редкол.: Дзюба І. М. та ін.; НАН України; НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10: «З»–«Зор». С. 435–437.
31. Тоїчкін Д. В. Зброя козацької старшини: шабля Йосипа Гладкого // Військово-історичний альманах. 2010. Ч. 1 (20). С. 105–117.
32. Тоїчкін Д. В. Палаш останнього гетьмана // Військово-історичний альманах. 2011. Ч. 1 (22). С. 87–94.
33. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Перський ніж: карт // Військово-історичний альманах. 2012. Ч. 24. С. 106–118.
34. Тоїчкін Д. В. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях // Військово-історичний альманах. 2013. Ч. 1-2 (25-26). С. 38–46.
35. Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 227–241.
36. Тоїчкін Д. В. Оснащення українського козацького війська: холодна зброя // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. праць. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. Вип. 14. С. 336–361.
37. Тоїчкін Д. В. Перша міжнародна конференція з історичного зброєзнавства у Києві: початок нової традиції // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 12–15.
38. Тоїчкін Д. Козаки та самураї: рицарські традиції та зброя у цивілізаційному контексті. 2016. URL: <http://zbroeznav.com/?p=6541> (дата звернення: 06.08.2022).
39. Toichkin D. Sabers of Hetman Ivan Mazepa: Relic from the State Hermitage Museum (Russia) // History of Antique Arms. Researches 2016: collection

of scientific papers: in 2 vol. / compiler D. Toichkin; Institute of History of Ukraine NASU. Kyiv: Vudavets' Oleh Filyuk, 2017. Vol. I. P. 172–184.

**Публікації, які засвідчують апробацію
матеріалів дисертаційного дослідження:**

40. Тоїчкін Д. В. Проблеми атрибуції клинкової зброї: знахідки фігур династичних гербів шляхти Волині на клинках шабель литовського й руського походження XVII–XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: мат-ли XXX Всеукр. науково-практ. історико-краєзнав. конф., м. Луцьк, 24–25 бер. 2009 р. Луцьк, 2009. Вип. 30. С.102–108.

41. Тоїчкін Д. В. Шабля Почесної варти Міністерства оборони України: до збереження національних традицій // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: мат-ли XXX науково-практ. конф., м. Київ, 27 трав., 2009 р. Київ, 2009. Вип. XX. С. 61–76.

42. Тоїчкін Д. В. Атрибуція історичної зброї в Україні: наукові тенденції та основні складові процесу // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку: мат-ли III Міжнар. науково-практ. конф., присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.», м. Бар, 26 вер. 2014 р. Бар, 2014. С. 146–148.

43. Тоїчкін Д. В. Шаблі з L-подібною гардою в колекції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» // Національний пантеон – «Козацькі могили»: мат-ли науково-практ. конф., присвяченої 50-річчю Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» та 366-річчю Берестецької битви, с. Пляшева, 2017. с. Пляшева, 2017. С.157–161.

44. Тоїчкін Д. В. Міжнародний науково-практичний семінар-тренінг «Аналітичні методи дослідження історичної зброї» в Національному музеї історії України // Науковий вісник Національного музею історії України: зб. наук. праць мат-лів щорічн. науково-практ. міжнар. конф. Національного музею історії України у 2017 р. Київ, 2018. Вип. 3. С. 225–226.

45. Тоїчкін Д. В. Основні проблеми і завдання сучасних класифікацій історичної холодної зброї // Речі і образи: мат-ли конф. Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики, м. Київ, 4 жов. 2019 р. Київ, 2020. С. 84–94.

46. Тоїчкін Д. В. Вимоги до експертів, які проводять державну експертизу за напрямом діяльності «Історична зброя». Доповідь прочитана на всеукраїнському семінарі «Організація експертної діяльності в контексті змін законодавства у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», м. Київ, 7 червня, 2018 р. 2018. URL: <http://zbroeznav.com/?p=6517> (дата звернення: 07.07.2022).

АНОТАЦІЯ

Тоїчкін Д. В. Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2023.

У дисертації розв’язана проблема джерелознавчої реконструкції комплексу холодної зброї козацтва, створене цілісне наукове уявлення про його номенклатуру та генезу протягом XV–XVIII ст.

Для цього на основі архівних джерел та опублікованих матеріалів досліджений розвиток окремих типів козацької холодної зброї, встановлено їх значення в козацькій спільноті та військовій справі. Міждисциплінарний характер дослідження потребував залучення та адаптації методичного інструментарію гуманітарних та природничих галузей наукового пізнання. За допомогою загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження впроваджено оригінальну методологію комплексної атрибуції предметів історичного озброєння, яка передбачала послідовне залучення комплексів джерел різних типів. На її основі виконано сучасну детальну атрибуцію раніше відомих та введено до наукового обігу нові зразки козацької холодної зброї. Дисертація базується на широкому колі джерел: речових, зображальних та писемних. Критичний аналіз джерельного комплексу дозволив створити сучасне, науково обґрунтоване уявлення про комплекс козацького озброєння, його номенклатуру та розвиток.

Методи та стратегія зброєзнавчого дослідження, використані в дисертації, дозволили здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме: обґрунтувати поняття «козацька зброя» та встановити критерії її вирізнення, дослідити представницькі зразки козацької холодної зброї в музеях та приватних колекціях, визначити номенклатуру козацького озброєння в її історичній динаміці та відтворити процес розвитку козацького озброєння, розв’язати проблеми персональної приналежності окремих зразків холодної зброї.

Вивчення сукупності писемних джерел дозволило зафіксувати поняття «козацького» комплексу холодної зброї у хронологічній динаміці, простежити його розвиток та розширити критерії виділення козацьких зразків з масиву позбавленої належного провенансу історичної зброї, яка зберігається в державних та приватних колекціях.

Проведені матеріалознавчі дослідження дозволили зробити висновки як щодо технологічної схеми виконання, загальної якості, рівня оздоблення і коштовності окремих зразків, так і з’ясувати рівень розвитку виробничих технологій та розподілу ремісничої праці студійованого періоду.

Ключові слова: холодна зброя, озброєння, зброєзнавство, археологія зброї, історія зброї, козацтво, козацька зброя, колекції зброї, ніж, кинджал, меч, палаш, булава, пернач, спис, бойова сокира, келеп, корд.

ABSTRACT

Toichkin D. V. Cold Weapon of Cossacks in 15–18th cc.: Nomenclature, Development, Problems of Attribution. Manuscript.

The thesis for a Doctor of History Degree under specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022. Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation solves the problem of the source-based reconstruction of the complex of cold weapons of the Cossacks, the fundamental understanding of its nomenclature and genesis during the XV-XVIII centuries.

A thesis represents a comprehensive study of the development of individual types of Cossack cold weapons based on various archival sources and published materials as well. It establishes their significance in the Cossack community and military affairs. The interdisciplinary nature of the research required the adaptation and utilization of methodological tools from humanities and natural sciences. The theoretical methods determined the special historical-empirical methodology of research and allowed for the construction of its strategy. The original research methodology involved the sequential engagement of source complexes of different types, where the results of processing a specific group of sources enable the study of another, broader group. On its basis, new samples of Cossack cold weapons were introduced into scientific circulation and a new detailed attributions of the already known samples were made. The dissertation is based on a wide range of sources: material, visual, and written. The critical analysis of the source complex allowed for the creation of a contemporary, scientifically substantiated understanding of the complex of Cossack armament, its nomenclature, and development.

The methods and strategy of weaponological research used in the dissertation allowed for a comprehensive analysis of the available material. This includes substantiating the concept of "Cossack weapon" and establishing criteria for its differentiation, studying representative samples of Cossack cold weapons in museums and private collections, determining the nomenclature of Cossack armaments in its historical dynamics and reconstruct the process of Cossack armament development, solving the issues of individual attribution of specific cold weapon specimens. The study of the written source complex allowed for the establishment of the concept of the "Cossack" complex of cold weapons in chronological dynamics, tracing its development and expanding the criteria for distinguishing Cossack specimens from the mass of unattributed historical weapons kept in state and private collections.

The materials of the research allow to draw conclusions about the technological execution, overall quality, level of ornamentation, and value of individual specimens. It also helps us understand the level of development of production technologies and the distribution of craftsmanship during the studied period.

Keywords: cold weapons, weaponry, weapon science, archeology of weapons, history of weapons, Cossacks, Cossack armament, weapon collections, knife, dagger, sword, broadsword, mace, spear, pike, battle axe, war hammer, kord.